

Større anmeldelser

Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred

Af Per Grau Møller

Kristian Dalsgaard og Bodil Bay Nielsen (red.): *Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850. Indlæg på 3. projekt-seminar 4-6 oktober 1994 på Folkeuniversitetscentret Skærum Mølle*. Ulfborg Projektets Skrifter nr. 3. (Geologisk Institut, Aarhus Universitet, 1995). 205 s., 75 kr.

Kristian Dalsgaard og Bodil Bay Nielsen (red.): *Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850. Indlæg på 4. projekt-seminar 27-29 september 1995 på Folkeuniversitetscentret Skærum Mølle*. Ulfborg Projektets Skrifter nr. 4. (Geologisk Institut, Aarhus Universitet, 1996). 167 s., 75 kr.

Med Ulfborg Projektets Skrifter nr. 3 og 4 er der sket en yderligere publicering af indlæg fra de fællesseminarer, som projektet afholder om landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850. I de to første seminarer/publicationer (anmeldt i *Historie* 1995, 2) var der i høj grad tale om, at indlæggene var mede op til det egentlige forskningsarbejde ved at præsentere generelle oplæg, metoder og planer for forskningen, mens de egentlige nye forskningsresultater naturligt nok var få. Med disse to rapporter er vi nu nået et mellemstadium, hvor forskningsresultaterne er i overtal.

Bind 3 indledes med to artikler af Sven Rask om henholdsvis kirkerne i hele Hardsyssel 1000-1700 og kirke-regnskaber fra herredet 1584-1645. I

den første er der en meget grundig gennemgang af vores viden om kirkernes opståen og udvikling i hele syslet og en relateret af væsentlige generelle spørgsmål på det regionale område, som f.eks. sognedannelse, kapeller, patronatskirker osv. Kommer vi op i 1600-tallet, bliver det muligt at lave en differentieret opstilling af kirkernes indtægter og dermed udsagn om, hvor vi havde de rigeste sogne. Som ventet hører kirkerne i Ulfborg herred til i den lavere del af skalaen inden for syslet, dog ikke allervest. Mere overraskende er det, at tiendeindtægterne viser en større konstant, end man måske skulle forvente ud fra generel viden om udsving i landbrugsproduktionen i 1500-1700-tallet. Desværre indebærer det nok også, at afgifterne ikke kan bruges til udsagn om produktionens størrelse, men snarere som Michael Gelting citeres for var udtryk for tiendeforpagternes risikovillighed.

I den anden artikel om gennemgangen af udvalgte kirkeregnskaber fra 1584-1645 konstateres det, at korntienden spillede langt den største rolle i herredet, på trods af herredets generelle vægt på den animalske produktion. De indbyrdes forskelle kirkerne imellem var ret store, hvilket må afspejle produktionen i landskabet, ikke mindst fordi forskellene er ret konstante. Det er nyttige gennemgange, som Sven Rask har foretaget, men der mangler ligesom den overordnede kobling til »belysning af bebyggelsesudviklingen og de grund-

læggende økonomiske vilkår i Ulfborg herred« (s. 47).

Det gejstlige materiale afslutter også bind 4, hvor Sven Rask belyser præsternes indtægter 1550-1800. Materialet er svagt med ufuldstændige og inkommensurable oplysninger, som næppe kan bruges til udsagn om større økonomiske strukturer og udviklingstræk i herredet. Til gengæld antydes der økonomiske problemer i visse sogne, og i 1700-tallet nævnes nogle forbedringer, bl.a. at en præst var begyndt at mergle sin jord (»forbedre med lim«).

Jørgen Ryden Rømer udnytter igen 1688-matriklens righoldige oplysninger om landbrugsstrukturen i herredet. Kilden har den store fordel, at den gennemgår hele kongeriget på ganske få år (her 1683) med en række tilbundsående analyser for at kunne lave en retfærdig hartkornsfastsættelse. Kildekomplekset er ikke uproblematisk at tolke, men er klart det bedste materiale for udskiftningsakterne om driftsforhold i fællesskabstiden. I bind 3 gennemgår Jørgen Ryden Rømer flere emner, både af oversigtskarakter for hele herredet og mere lokale analyser. Det begynder med en gennemgang af gårdstørrelser på baggrund af modelbogens oplysninger om dyrket areal. Det viser sig, at de mindste gårdstørrelser var i de vestlige kystsogne (med bedre jord), men det er i dette område problematisk at operere med gårde som driftsenheder, da der ofte sad flere fæstere på gårdene. Til gengæld var der mindst opdyrket jord i de østlige bakkeø-sogne, idet mindre end 1/10 af jorden var opdyrket mod mellem 1/6 og 1/8 i den øvrige del af herredet. Generelt hvilede 50% af agerjorden hvert år, hvilket nedsætter det årligt besåede areal, og når vi samtidig forudsætter, at jorden gødedes med den første (byg)afgrøde efter 3-4 års hvile, når Jørgen Ryden Rømer frem til, at ca. 1-2 ha hvert år gødedes. Især i den vestlige del af herredet

havde græsningens og høslettets andele af hartkornet relativ stor vægt. Jørgen Ryden Rømer undersøger derfor, om der tilsvarende er en sammenhæng mellem bebyggelsens placering og eng- og græsningsarealers beliggenhed i forhold hertil. På nær nogle sogne længst ude vestpå i laguneområdet kan han ikke påvise nogen entydig sammenhæng. Men især i den vestlige del er der tale om problemer med at erkende bebyggelsens placering i 1688 via de senere matrikelkort.

Blandt de mere detaljerede næranalyser er Jørgen Ryden Rømers gennemgang af Fjand i Sdr. Nissum, hvor der er gjort arkæologiske fund af en jernalderbebyggelse og en tørvebygget gård fra 1300-tallet. Markbogsanalysen af de i 1683 3 gårde, 7 bolshuse, 4 huse med jord og 8 (tørve)huse uden jord kan ikke afsløre noget entydigt om den tidligere bebyggelse, f.eks. i form af tidligere mere intensivt dyrkede arealer eller markante jordfordelinger; kun ved nogle særlige tofter kan der være antydninger af tidligere bebyggelse.

Et andet eksempel på manglende sammenhæng mellem forskelligt kilde-materiale er omkring sagnene om pesten i Lystlund, som nærmest blev lagt øde, henholdsvis i middelalderen omkring Den sorte Død og i Frederik IV's tid. I 1683 var der 8 bol i Lystlund og yderligere 2 i det lige nord for liggende Katborg, mens der i 1817 kun var to gårde og to huse i hele området. Ud fra en analyse af markbogen kan Jørgen Ryden Rømer påvise, at der sandsynligvis ofte var tale om sandflugt i området, og at bedrifterne ikke havde megen (god) agerjord eller adgang til eng- eller græsningsressourcer. Der var kort sagt tale om en »naturlig« marginalisering i 1700-tallet. I stedet kan beboerne have ernæret sig af stude drift eller jyddepottefremstilling, som sagnet også fortæller.

I bind 4 kaster Jørgen Ryden Rømer sig over tre større analyser af herredet. Den første gælder ødegårdsbegrebet, hvor der opereres med et udvidet ødegårdsbegreb, dvs. også de bebyggelser som ifølge matriklen havde ligget øde i flere år. Begrebet »ødegårde« er ligesom gårdbegrebet vanskeligt at håndtere i regionen, fordi der kunne sidde flere fæstere på en bedrift, hvor den anden drev den øde gårds jord. Derfor skal en ødegårdsprocent på 9 modificeres noget i nedadgående retning. I modsat retning trækker, at Jørgen Ryden Rømer finder eksempler på mindst 8 gårde, som var blevet nedlagt, og hvis jorder i matriklen var indregnet under andre bedrifters tilliggende. Interessant er påvisningen af den ringe kvalitet på de øde gårdes jorder, idet det næppe er et akut opstået fænomen i braklægningsperioden, men snarere udtryk for, at disse brug var sårbare på grund af for ringe ressourcer (som tidligere påvist ved Lystlund). Det er således heller ikke nødvendigvis sandflugt, der var årsagen.

I det andet indlæg behandler Jørgen Ryden Rømer dyrkningssystemerne, hvor Karl-Erik Frandsen generelt har klassificeret områdets system som græsmarksbrug uden tægter. Det var systemer med en udpræget mangel på overordnet styring af udnyttelsen af agerjorden, selv om det var disse systemer var indrettet efter – og ikke den mere betydende animalske produktion. Jørgen Ryden Rømer kan ved nøjere studier af modelbøgerne belyse, at dyrkningssystemet var lidt mere intensivt i den vestlige del med lidt mere alsædedrift, kortere hviletider og med havre i sædskiftet i stedet for boghvede i øst. Hviletiderne for de højt boniterede enheder tyder på samme forskel. Enghartkornet betød relativt mest i den vestlige del samt for områdets hovedgårde.

Endelig belyser Jørgen Ryden Rømer

i den tredje artikel gammeljordsbegrebet i herredet. Han har en fin historisk-grafisk indføring, hvor synspunktet, at stednavnet gammeljorder dækker over tidligere intensivt dyrkede arealer med nedlagte bebyggelser, sættes over for det, at gammeljorder er marginale jorder, der er blevet opgivet på et tidspunkt. Desværre kan analysen over 36 lokaliteter i Ulfborg herred ikke bringe klarhed over fænomenet ud over en afvisning af, at der udelukkende kan være tale om marginale, dårlige jorder, da gammeljorderne bonitetsmæssigt og jordbundsmæssigt ligger på gennemsnit af herredets øvrige jorder.

Stednavne tages også op af Gordon Albøge i bind 3 i en analyse af stednavnenes forleds (bestemmerleds) udsagn om træ- og buskvækst i hele Hardsyssel. Det er nærmest en nyttig materiale-samling, som ikke bliver tolket i forhold til landskabet. Et kort over udbredelsen af stednavnene svarer dog til den fordeling, man skulle forvente ud fra kendskab til den overordnede landskabshistorie med ringe forekomst i den centrale og vestlige del af Vestjylland.

I to artikler behandler Lene Inge-mann Jørgensen historiske sagn fra Ulfborg herred. Det er meget systematisk-metociske kildekritiske gennemgange, hvis hovedbudskab er, at sagnene har størst udsagnskraft om fortælleren og ophavssituationen. Man kan dermed ikke fæste større lid til indholdet i sagnene, medmindre det kan bekræftes ad anden vej f.eks. gennem den samme kombination af sted- og personnavne i skriftlige kilder som i sagnene. Ligeledes kan der være grund til at fæste lid til sagnene, hvis der arkæologisk kan påvises en relation til materielle levn, f.eks. med hensyn til en kirke/et kapel i Skærum. Når det gælder sagn om pest i middelalderen, emnet for Lene Inge-mann Jørgensens anden artikel, er der heller ikke grund til at fæste større lid til

dem, da de som oftest vil være udtryk for langtidsvirkninger af kollektive chok, altså der kommer sjældent røg uden ild, men det kan være vanskeligt at præcisere ilden og dens omfang.

Arkæologien er ikke så fremtrædende i disse to bind. I bind 3 har Palle Eriksen et oplæg til et arkæologisk-historisk projekt omkring Skærum og Vosborg, hvor han på baggrund af de kendte arkæologiske og historiske kilder prøver at skildre dette sted som et centralsted i vikingetid-tidlig middelalder, bl.a. som overgangssted over Storåen. Derfor mener han rimeligvis, at der på udvalgte lokaliteter med prøvegravninger bør sættes ind for at efterprøve tesen og kunne bestemme bebyggelsens karakter og struktur.

I bind 4 har Palle Eriksen en beretning fra de fortsatte arkæologiske undersøgelser i Fjand. Her har man nu gravet ned under gulvlaget i det tidligere omtalte middelalderlige tørvehus og fundet velbevarede spor efter pløjning med en muldfjælspløj. Der er fundet flyvesand mellem pløjekammene og endda også under en plovfure, dvs. de har været pløjet efter sandflugten. I den ene profil var agrene svagt hvælvede, og der var spor efter en agerren, dvs. der er tale om højryggede agre. Der kan konstateres to pløjeretninger vinkelret på hinanden. Via kulstof-14 prøver kan det konstateres, at pløjelaget stammer fra sen vikingetid (880 ± 100 og 1010 ± 30). Dette nærmest sensationelle fund forsøges desværre ikke set i sammenhæng med den markrekonstruktion fra 1683, som blev lavet netop fra Fjand i bind 3.

Jens Villiam Jensen forsøger i bind 3 at rekonstruere godsstruktur og landgildestruktur i 1500- og 1600-tallet. For godsstrukturens vedkommende er kildematerialet som i andre lignende undersøgelser jordebøger, skifter og matrikler fra perioden. Det kan ikke belyse godserne fuldstændigt, men giver klare

antydninger af, at hovedgårdsdriften målt ved graden af arronderinger af fæstegods omkring hovedgården ikke var så udpræget som i Østdanmark (Lolland-Falster), men mere end i Vendsyssel. Dog antydes kraftigt, at hovedgården Pallisbjerg blev oprettet i 1560'erne med stuedrift for øje, vurderet på baggrund af at fæstegods og hovedgårdsjord blev samlet langs rige engstrækninger. For landgildestrukturens vedkommende er kildematerialet 1664-matriklen, der ikke entydigt afspejler de kulturlandskabelige forskelle med hensyn til forholdet mellem korn- og smørydelser, men nok med kornydelse indbyrdes med byggen klart dominerende på de bedre, vestlige jorder. Fiskeydelser findes i de vestlige sogne. Hvad angår afgifterne fodernød og staldokse, som afspejler, hvor godsejerne satte kreaturer på opfodning hos fæstebønderne, er der ingen tydelige mønstre at erkende i forhold til landskabet.

I bind 4 har Jens Erik Warfinge lavet en rekonstruktion af ejendomsfordelingen i herredet før reformationen. Gennem en grundig analyse af kilderne til besiddelsen af ejendomme før og efter reformationen sammenlignes med andre lokale undersøgelser, og konklusionen er, at Ulfborg herred er et udpræget adelsgodsområde; krongods var ikke særlig udbredt, og der var ret få gejstlige institutioner. Det skal bemærkes, at bilagene i denne artikel modsat de fleste andre ingen gengivelser af materialet har på kort, der bedre kan give udsagn om landskabet.

Bent Odgård har i Bos sø mellem Madum og Tim i den vestlige del af herredet kunnet lave en kontinuerlig borekerne fra istidens slutning op til nutiden. Dateringen er indtil nu kun lavet ved relativ sammenholden med andre vestjyske pollenanalyser, da kulstof-14 prøvernes resultat endnu ikke kendes. Generelt ligner kurverne over vegetati-

onsudviklingen de andre vestjyske, men afspejler i højere grad magre jorder med ringe korndyrkning og ekstensiv græsning. Der kan konstateres høj andel af lyngpollen før elmefaldet i bondestenalderens begyndelse, hvilket antyder de dårlige jorder. Der var noget skov tilbage i slutningen af bronzealderen, men i hvert fald fra middelalderens begyndelse var der tale om et totalt skovløst landskab med mulighed for flyvesand. Bent Odgård antyder muligheden for sammenhæng med skæring af tørv (træk) til iblanding i gødningen, som skal have givet åbne, udsatte sandflader.

En fin kobling af resultater fra forskellige fag er Kristian Dalsgårds artikel om uorganisk aflejring i Bos sø. Her prøver han at analysere på Bent Odgårds boreprøve, der antydede høj tørvægt i gløderestværdier såvel i den ældste periode efter istidens afslutning som fra jernalder og op gennem middelalder og nyere tid. Kristian Dalsgård kan påvise, at de høje vægtværdier er udtryk for uorganiske aflejringer (flyvesand), og at landskabet må have været blottet i de perioder med høje tørvægtsværdier. I første omgang var der tale om naturlige

flyvesandsaktiviteter, i anden omgang flyvesand som følge af menneskepåvirkede blottelser i landskabet.

Dette sidste er et fint eksempel på et tværfagligt samarbejde. Ellers må de to bind nærmest være udtryk for mangel herpå. Der er gennemgående tale om fine, nyttige fremlæggelser af materiale ud fra meget forskellige vinkler og tilgange. Men det er et gennemgående træk, at indlæggene er ukoordinerede, og at man mangler at få dem sat i sammenhæng og få fortalt, hvad de enkelte resultater kan bruges til, når det gælder landskab og bebyggelse i Ulfborg herred fra vikingetid til 1850. Kort sagt mangler der en sammenfattende bog, hvor herredets udvikling beskrives og analyseres (mig bekendt skrives der for øjeblikket på en sådan bog). Det er dog måske også for tidligt at bedømme dette på baggrund af de seminarer, som er en nødvendig del af arbejdsprocessen i projektet. Man kunne så blot ønske, at der blev gjort mere ud af diskussionerne i Ulfborg Projektets Skrifter, fordi det tværfaglige aspekt her klart må komme frem, men som altid er referatet af diskussionerne sådanne seminarers akilleshæl.